

Փոքր Ասիայում և դուրս բերեր նրանց Եվրոպա, Սելևկյանների առաջ պետք է ժառանգար Հայկական լեռնաշխարհի վերջնական հպատակեցման, այսինքն, Մուրթի թագավոր Քսերքսեսին վերացնելուց հետո Հայաստանի մյուս մասերի վրա (որտեղ իշխում էր Երվանդը), իրենց տիրապետությունը տարածելու խնդիրը⁶¹։ Անտիոքոսը ձեռնամուխ է լինում նաև այդ խնդրի լուծմանը, նախապես Երվանդի արքունիքը ուղարկելով իր ներկայացուցիչին՝ Նումենիոսին, ըստ երևույթին, դիվանագիտական հատուկ առաքելությամբ⁶², որը հաջողությամբ չի պսակվում։ Այն ժամանակ նա Երվանդի դեմ է հանում Արտաշեսին։ Վերջինս, հավանաբար, ծագում էր Հայկական լեռնաշխարհի Ատրպատականին հարող շրջանների ավագանուց և Երվանդից դժգոհ տարրերի ներկայացուցիչն էր։ Մովսես Խորենացին այսպես է նկարագրում ծագած պատերազմը։ Արտաշեսը Ուտիքի վրայով, Սևանի հյուսիս-արևելյան ափով և Արագածի թիկունքով շարժվում է Երվանդի բանակի դեմ, որը գտնվում էր Երվանդաշատից 300 ասպարեզ հեռավորության վրա, Ախուրյանի հյուսիսային կողմերում։ Ճակատամարտը տեղի է ունենում Երվանդական վայրում, և Երվանդի բանակը խիստ պարտություն է կրում։

Երվանդը փախուստի է դիմում դեպի մայրաքաղաք՝ այնտեղ պատսպարվելու համար։ Արտաշեսի զորավար Սմբատը, հետապնդելով նրան, գալիս է ու պաշարում Երվանդաշատը։ Այստեղ նրան միանում է Արտաշեսը, որը արդեն տիրացել էր Երվանդի դաստակերտին՝ Երվանդակերտին։ Արտաշեսի բանակը խուժում է քաղաք և զինվորներից մեկը վաղրով (դաշույնով) սպանում է Երվանդին։ Դրանից հետո Արտաշեսը վերացնում է Երվանդի իշխանության վերջին մնացորդը, գրավելով Բագարանը և սպանելով Երվանդի եղբորը՝ Երվանդի⁶³։ Դեպքերի այդօրինակ ընթացքը հաստատվում է նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների տվյալներով։ Նրանց մեջ նույնպես խոսվում է պատերազմում թագավորի մահվան և երկրի նվաճման մասին⁶⁴։

Այսպիսով, III դարի վերջում Երվանդունիների դինաստիան դադարում է իշխելուց։ Հայկական լեռնաշխարհում հաստատվում է Սելևկյան գերիշխանությունը, որի ներկայացուցիչները ստրատեգոսներն էին՝ Զարեհը՝ արևմուտքում, Արտաշեսը՝ արևելքում։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ։ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. թ. ա. IV—III դարերի եզրին Հայաստանը նահապետական ստրկատիրության վիճակից թևակոխում է ստրկատիրական տնտեսական զարգացման ավելի բարձր աստիճանը⁶⁵։

61 Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ. Սելևկյանը և հայկական պետությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1, էջ 49 և հաջ.։

62 Տե՛ս А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, էջ 52, Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ, էջ 19—20։

63 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խ։

64 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 142։

65 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, նույնի՝ О рабстве и рабовладении в древней Ар-

Դա պայմանավորված էր գլխավորապես երկրի նախորդ ժամանակաշրջանի դարգացումով, որի ընթացքում երկրագործության ու անասնապահության աշխուժացումը ազդակ հանդիսացավ նոր փուլ թեակոխելու համար։ Դրա հետ մեկտեղ այդ նույն ժամանակաշրջանում Հայաստանը մասնակից դարձավ Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական երկրների տնտեսական վերելքին։ Երկրի սոցիալ-տնտեսական առաջադիմության համար պակաս կարևորություն չունեին նաև հայկական պետականության վերականգնումը։

Հայաստանի հասարակական զարգացման այս նոր ժամանակաշրջանի համար հատկապես բնորոշ է մի կողմից քաղաքների աճը, քաղաքաշինության պրոցեսի ծավալումը, մյուս կողմից՝ հողատիրության ստրկատիրական ձևերի զարգացումն ու բյուրեղացումը։ Ուրարտական պետության անկումից հետո քիչ բան է հայտնի ուրարտական քաղաքների ճակատագրի մասին։ Թեյշեբաինի (Կարմիր-բլուր) և Արգիշտիխինիլի (Նոր Արմավիր) քաղաքների օրինակը, որոնց փլատակները մ. թ. ա. V դարից սկսած վերածվում են դամբարանադաշտերի, ցույց է տալիս, որ հին քաղաքների մեծ մասը դադարել էր գոյություն ունենալուց⁶⁶։ Փաստերը վկայում են, որ որպես կանոն, վերակենդանանում են ուրարտական այն հին կենտրոնները, որոնք դադարել էին նախկին դերը խաղալուց ուրարտական պետության երկրորդ շրջանում⁶⁷։ Այդպիսիներն էին Տուշպան (Վանը), էրեբունին (Երևանը), Արգիշտիխինիլին (Արմավիրը)։ Սրանցից վանքն ու թերևս էրեբունին, աքեմենյան ժամանակաշրջանում սատրապությունների կենտրոններ էին, որոնք ռազմա-վարչական նշանակություն ունեին⁶⁸, ինչ վերաբերում է Արմավիրին, ապա նրա նշանակության ուժեղացումը պետք է վերագրել մ. թ. ա. IV դարին։ Արմավիրի շրջակայքում ուրարտական ժամանակաշրջանից մեզ հասել է թերևս մի ամբողջական քաղաքի մասը կազմող երկու հուշարձան՝ Արմավիր-բլուրը և Դավթի բլուրը։ Վերջինիս վրա տեղադրված հզոր ամրոցից դեպի արևելք, Արմավիր-բլրի ուղղությամբ ձգվում է միայն հիմնապատերը պահպանած կառույցների մի ամբողջ շղթա, որոնք, ինչպես նաև ամրոցը, հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր կամ շուրջին, կամ այդ նյութերը սակավաթիվ են⁶⁹։

Հայկական Արմավիր քաղաքը հիմնադրվել է ուրարտական մյուս հուշարձանի՝ Արմավիր-բլրի տեղում և նրա շրջակայքում։ Այստեղ հայտնաբերված հելլենիստական ժամանակաշրջանի հնագիտական նյութերը, ինչպես նաև հունական արձանագրությունների առկայությունը՝ բլրի հարավային ստորոտում, այդ մասին ոչ մի կասկած չեն թողնում։ Բլրի վրա տեղադրված ուրարտական

мении, ВДИ, 1950, № 1, № 1, в кн. Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953 (գոկոթրական դինստացիայի ավտոնոմիզմ)։ Գ. Խ. Մադգալան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962։

66 Տե՛ս Ա. Ա. Мартirosян, Город Тейшебаини, Ереван, 1964, էջ 137, նույնի՝ Раскопки Аргистихинили, «Советская археология», 1967, № 4.

67 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, էջ 113։

68 Տե՛ս Գ. Տիգլյան, Արինբերդի սյունադարձ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1960, № 7—8։

69 Տե՛ս Ա. Ա. Мартirosян, Раскопки Аргистихинили, «Советская археология», 1967, № 4.

ժամանակաշրջանի միջնաբերդը հոյակապ պարսպապատերով, հուժկու աշտարակներով, ներսում՝ մեծ շենքերով, հարմար վայր էր Երվանդունի թագավորների նստավայր և ընդհանրապես պետության ռազմա-քաղաքական կենտրոն դառնալու համար։ Այդ կենտրոնի շուրջը կազմակերպվում է բուն քաղաքը, որը ներգրավվում է հելլենիստական քաղաքաշինության ընդհանուր պրոցեսի մեջ։ Արմավիրը՝ ունեցել է շեշտված կրոնական բնույթ, հետևաբար հնարավոր է, որ քաղաքը առաջացել է նաև որպես կրոնական կենտրոն, սերտորեն կապված լինելով տաճարի, նրա տերիտորիայի և տնտեսության հետ⁷⁰։

Մ. թ. ա. III դարի վերջերին, ինչպես վկայում են Արմավիրի արձանագրությունները, այստեղ գոյություն ունեւր քաղաքային համայնք։ «Արմավիրցիների» հիշատակումը արձանագրություններում, հունական նմանօրինակ տերմինների նմանությամբ, վկայում է, որ խոսքը ոչ թե քաղաքի բնակիչների մասին է ընդհանրապես, այլ միայն նրա որոշ խավի՝ լիիրավ քաղաքացիների, և հետևապես, հելլենիստական մյուս քաղաքների օրինակով այստեղ գոյություն ունեւր քաղաքային համայնք կամ քաղաքացիական-տաճարային համայնք՝ ի նկատի ունենալով տվյալ արձանագրության կրոնական որոշ երանգը⁷¹։

Արարատյան դաշտը երկրագործության հզոր կենտրոն լինելուց բացի, առևտրական ճանապարհների կարևոր հանգույց էր։ Արմավիրի մոտով էին անցնում իրանական սարահարթից Արաքսի հովտով դեպի Սև ծովի ափերը և Միջագետքից ու Ասորիքից դեպի Անդրկովկասի խորքերը ձգվող ճանապարհները։

Հայաստանը անմասն չմնաց հելլենիստական աշխարհում ծավալվող քաղաքաշինության պրոցեսից։ Այն ենթադրում էր տնտեսական համապատասխան միջոցներով օժտված կենտրոնական իշխանության միջամտությունը քաղաքների կառուցման և զարգացման գործում։ Երկրի թագավորը հանդիսանում էր հիմնադիրը քաղաքների, որոնք կրում էին նրա անունը։ Հայկական քաղաքների շինարարությունը իրականացվում է III դարից սկսած, և այն կապվում է արևմուտքում Մոփքի և Կոմմագենեի թագավորների, իսկ արևելքում՝ Երվանդ վերջինի անվան հետ։

Քաղաքաշինության վաղ օջախը Մոփքի ու Կոմմագենեի միացյալ պետության տերիտորիան էր։ Հնագույն քաղաքներից են Սամոսատը՝ Եփրատի աջ ափին, և Սամոկարտը՝ Մոփքի արևելքում կամ նույնիսկ Աղձնիքում։ Սամոսատը առևտրական կարևոր կենտրոն էր։ Դեռևս III դարի կեսերին գոյություն ունեւր Տավրոսի լեռնաշղթայով անցնող ճանապարհը, որը Սամոսատից տանում էր Տոմիսա և Եփրատից դեպի արևելք։ Երկու քաղաքներն էլ, ինչպես ասվեց վերևում, հիմնադրված են Սամոս թագավորի կողմից, որն իշխել է III դարի կեսերին։

Պոլիբիոսի վկայությամբ, Արածանիի և Տիգրիսի միջև ընկած «գեղեցիկ

70 Տե՛ս Մ. Մ. Կրկյաշաբեկ, Դիտողություններ հին հայկական տաճարային քաղաքների առաջացման մասին, Տեղ. ԶԳԱԶ, 1963, № 9, էջ 55 և հաշ.։ А. А. Мартиросян, Раскопки Аргистихинили, 1967, СА, № 4, էջ 234—235, 226—227։

71 Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигракет, Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 40—41։

գաշտում» Արաթանիին ավելի մոտ, գտնվում էր Արշամաշատ քաղաքը⁷²։ Այն հիշատակվում է մ. թ. ա. 212 թվականին, թայց նրա հիմնադրումը, ելնելով անվան ընդհանրությունից, պետք է վերագրել մ. թ. ա. III դարի 40-ական թվականներին իշխած Արշամ թագավորին։ Արշամը Եփրատի այն կողմը, կոմ-մագենում՝ Եփրատ և Նյումփայոս գետերի վրա կառուցել է, ինչպես վերը նշվեց այլ կապակցությամբ, երկու քաղաք ևս Արսամեյա անունով, որոնք պաշտամունքային կարևոր կենտրոններ էին⁷³։

Երկրորդ դարի վերջերին Երվանդ թագավորը Արաքսի և Ախուրյանի դե-տախառնուրդի մոտ կառուցում է Երվանդաշատ քաղաքը, որը Արմավիրի փո-խարեն դառնում է պետության նոր մայրաքաղաք։ Մինչև այսօր պահպանվել են պարիսպների, տարբեր շենքերի, այդ թվում ճարտարապետական ամբող-ջական կոմպլեքսների հետքեր, որոնք հանդիպում են մեծ տարածությունների վրա։ Մեր թվականության IV դարում Երվանդաշատը Հայաստանի ամենամեծ քաղաքներից մեկն էր։ Դատելով Ախուրյանի աջ և ձախ ափին, Երվանդակեր-տի թագավորական դաստակերտի ենթադրվող վայրում սփռված բազմաթիվ շենքերի ավերակներից, այն քաղաքատիպ բնակավայր էր⁷⁴։ Այդ մասին է վկայում նաև «կերտ» վերջավորությունը։ Նույնը կարելի է ասել նաև Երվան-դաշատից ավելի հեռու գտնվող Երվանդավանի մասին։ Այրարատում, հավա-նաբար, նույն այս ժամանակաշրջանում հիմք է դրվում Վարդգեսավանին՝ ա-պագա Վաղարշապատ քաղաքի տեղում⁷⁵։ Ի վերջո, քաղաքատիպ բնակավայր էր նաև Բագարանը՝ տաճարների քաղաքը։ Քաղաքային կյանքի բուռն զարգա-ցումը երկրի տնտեսական վերելքի ցուցանիշներից մեկն էր։

Նշված ժամանակաշրջանի հողատիրության ու նրա ձևերի մասին սկզբը-նադրյունները աննշան տեղեկություններ են ընձեռում։ Ամենաընդհանուր գա-ղափար կարելի է կազմել թագավորական դաստակերտների ու տաճարային հողատիրության մասին։ Երվանդակերտի թագավորական դաստակերտի՝ Մով-սես խորենացու հանրահայտ նկարագրությունից երևում է, որ խոսքը վարելա-հողերից, պարտեզներից ու այգիներից, ինչպես նաև հողագործների բնակա-րաններից և թագավորի ապարանքից կազմված մի կարևոր կոմպլեքսի մա-սին է⁷⁶։ Արտադրական նման օբյեկտների նշանակությունը երկրի տնտեսա-կան կյանքում շատ մեծ պիտի լիներ։ Թագավորական այս դաստակերտի դաշ-տերում բանող անմիջական արտադրողների մասին Պատմահայրը ոչինչ չի հաղորդում։ Ավելի ուշ ժամանակաշրջանին վերաբերող տվյալներից ուսում-կանում ստրկական, հողին ամրացված մշակների աշխատանքն օգտագործող տնտեսական կոմպլեքս էր⁷⁷։

72 Տե՛ս F. K. Dörner, T. Goell, Arsameia am Nymphaios, Berlin, 1963:

73 Տե՛ս Polyb., VIII, 25:

74 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Որտե՞ղ են գտնվել Երվանդաշատ և Երվանդակերտ քաղաքները, ՊՔՀ, 1965, № 3:

75 Տե՛ս Խառեհացի, Բ, 44:

76 Տե՛ս Խառեհացի, Բ, 44:

77 Շ. Դ. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ 1950, № 1.

Նույն խորհնացիներն աղոտ, բայց ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանում վաղ-հելլենիստական տաճարային հողագործության մասին: Երվանդ Թագավորի և ապա նրա եղբոր՝ Երվաղ քրմապետի սպանությունից հետո, Արտաշեսի զորավար Սմբատը տիրանում է Բագարանին, որը տաճարային կարևոր կենտրոն էր և պետության քրմապետ Երվաղի աթոռանիստը: Պատմահոր վկայությամբ, գանձերից բացի այստեղ գերեվարվում են 500 ծառաներ⁷⁸:

Հարևան երկրների և բուն Հայաստանի ավելի ուշ, բայց նույն հելլենիստական ժամանակաշրջանին վերաբերող տվյալներից երևում է, որ տաճարային կենտրոններին կից կային կապլածներ, դաստակերտներ և գյուղեր, որտեղ բնակեցված էին տաճարային ստրուկներ (հունարեն՝ հիերոդոտներ, հայերեն՝ սպասավորներ), ինչպես նաև տաճարային գյուղացիներ⁷⁹:

Խորհնացու վկայությունից երևում է, որ Բագարանում ևս գոյություն պետք է ունեցած լինեին դաստակերտներ, որտեղ որպես անմիջական արտադրողներ աշխատում էին հիշատակված 500 ծառաները: Սրանք մշակում էին տաճարային հողը, իսկ արտադրվող բարիքների տերը քրմապետն էր ու տաճարային համայնքի վերնախավը:

Գ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, էջ 34 և հաջորդ:

⁷⁸ Տե՛ս Խորհեացի, Բ. խր:

⁷⁹ Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959.